Het scheepsgraf van Sutton Hoo

Geïdealiseerde voorstelling van Rædwald van Oost-Anglië op basis van de vondsten in het graf van Sutton Hoo.

Nabij het stadje Woodbridge in East Anglia (Oost-Anglië) bevindt zich een plateau dat Sutton Hoo wordt genoemd. Hierop ligt een opvallend groepje grafheuvels, waarvan de grootste heuvel aan het eind van de jaren ’30 van de vorige eeuw één van de meest opmerkelijke archeologische vondsten uit de Volksverhuizingstijd[1] in Engeland opleverde. Onder deze heuvel bevond zich immers één van de rijkste Germaanse graven die ooit in Noordwest-Europa zijn aangetroffen. Gezien de datering ervan in het eerste kwart van de zevende eeuw en het Heidense karakter werd het graf door historici algauw toegeschreven aan Rædwald, de laatste Heidense koning van Oost-Anglië die tevens op zéér ambiguë wijze de deur op een kier zette voor de introductie van het christendom binnen de grenzen van zijn koninkrijk. Van christelijke invloeden is in het graf van Sutton Hoo echter nauwelijks sprake; wel nadrukkelijk aanwezig is een voorchristelijke iconografie die uitgesproken lijkt te refereren naar de verering van Wodan, de belangrijkste god van de Angelsaksische elites. Of het graf ook daadwerkelijk het lichaam van Rædwald heeft geborgen is echter niet geheel onomstreden. Zonder hierin exhaustief te willen zijn probeert onderhavig artikel wat dieper in te gaan op de vondstomstandigheden, samenstelling en interpretatie van één van de belangrijkste archeologische bronnen over het vroegmiddeleeuwse Germaanse heidendom in Noordwest-Europa.

De grafheuvels van Sutton Hoo

Het grafveld van Sutton Hoo is gelegen nabij het stadje Woodbridge in East Anglia, op een plateau dat uitkijkt over het estuarium van de rivier de Deben. Hier bevinden zich twee grafvelden, waarvan het laatste pas in 2000 werd ontdekt tijdens de werkzaamheden voor de bouw van een museum voor het eerste grafveld. Deze grafheuvels waren boven de grond niet zichtbaar

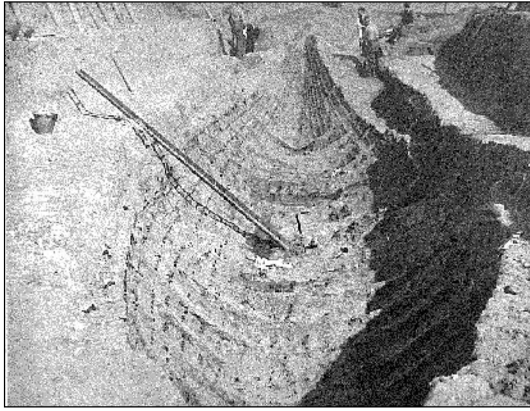
omdat de heuvellichamen door landbouwactiviteiten waren omgeploegd en vergraven. Vijfhonderd meter verder stroomopwaarts bevindt zich echter een grafveld waarvan de ligging al sinds mensenheugenis bekend is omdat de grafheuvels er nooit zijn genivelleerd en altijd bovengronds zichtbaar zijn gebleven. De oudste kaarten waarop ze zijn afgebeeld dateren reeds uit het begin van de zeventiende eeuw en omstreeks het midden van de negentiende eeuw werden ze ook voor het eerst als *tumuli* omschreven. In 1860 vond er een eerste “opgraving” plaats toen een aantal nieuwsgierige landmeters in één van de heuvels begonnen te graven en er een aantal ijzeren nagels aantroffen. Deze werden overhandigd aan de plaatselijke smid. Verder werd er blijkbaar niks noemenswaardig gevonden. Hoewel het hier gaat om de enige grafroof in Sutton Hoo die ook in de historische bronnen zijn neerslag heeft gevonden zijn er in de loop der tijden tal van andere geweest, hetgeen ook zou blijken uit de resultaten van latere wetenschappelijke opgravingen.

Luchtfoto van het grafveld van Sutton Hoo. De zwarte pijl duidt “Heuvel 1” aan.

Het zou nog duren tot 1938 vooraleer die eerste echte opgravingen ook daadwerkelijk plaatsvonden. Op dat moment was het terrein in eigendom van Mrs. Edith Petty, die geïnteresseerd was geraakt in archeologie nadat ze een reis had ondernomen naar de Nijlvallei. De geruchten dat er door omwonenden op het terrein soms goud werd gevonden en dat er zelfs bovennatuurlijke verschijningen zouden zijn waargenomen versterkten de belangstelling alleen maar. Voor de opgravingen nam Mrs. Petty de lokale archeoloog Basil Brown onder de arm, die werkzaam was in het museum van Ipswich. In 1938 ondernam hij opgravingen in een drietal grafheuvels die echter duidelijk in het verleden waren leeggeroofd. Hoewel nog slechts een klein aantal vondsten overbleef, werd toch duidelijk dat het ging om graven van Angelsaksen met hoge status uit de zesde tot zevende eeuw. De klinknagels die werden aangetroffen in een van de graven vormden een aanwijzing voor het feit dat de crematieresten in een boot waren bijgezet, die vervolgens onder de grafheuvel was begraven.

De vondsten uit 1938 vormden de aanleiding om in 1939 over te gaan tot de opgraving van “Heuvel 1”, de grootste en meest imposante van alle grafheuvels, ook al waren hier reeds aan de buitenkant duidelijke tekenen van verstoring zichtbaar[2]. Wat men daar zou aantreffen zou echter veel historische weerklank krijgen en het beeld van het vroegmiddeleeuwse Engeland en de Germaanse wereld van kort na de Volksverhuizingen ingrijpend beïnvloeden. Hier zou immers het graf hebben gelegen van Rædwald, de laatste Heidense (of moeten we eerder zeggen: de eerste christelijke?) koning van het vroegmiddeleeuwse koninkrijk Oost-Anglië.

De afdruk van het schip en de klinknagels tijdens de opgravingen van 1939.

Het schip

Tijdens de opgravingen van 1939 bleek algauw dat grafrovers er nooit in waren geslaagd om door te stoten naar de eigenlijke grafkamer[3]. De vondst van ijzeren klinknagels maakte duidelijk dat men hier andermaal van doen had met een scheepsgraf. Brown herkende het fenomeen vrij vlotjes: hij had het jaar daarvoor immers al aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van een dergelijk scheepsgraf in één van de andere heuvels en was op de hoogte van soortgelijke vondsten uit de negentiende eeuw in Gokstad en Oslo in Noorwegen en in het Engelse Snape, dat op slechts veertien kilometer van Sutton Hoo was verwijderd. Gezien het prestigieuze karakter van de vondst werd de opgraving algauw versterkt door een ploeg bestaande uit enkele van de meest gerenommeerde archeologen in Engeland.

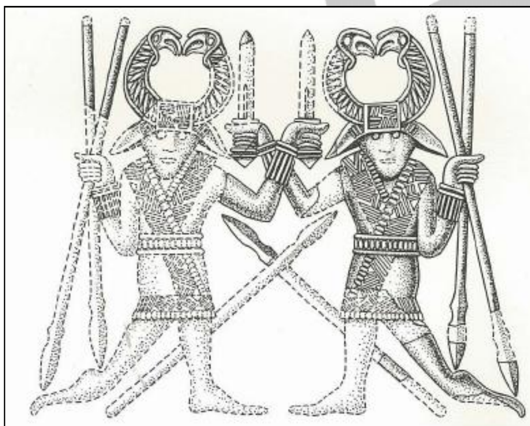
In tegenstelling tot het schip van Oseberg was het hout van de boot volledig vergaan in de zure zandgronden van Sutton Hoo[4]. Wat overbleef waren de sterk gecorrodeerde ijzeren klinknagels, die voor het grootste deel nog steeds in positie lagen, en de donkere afdruk die het vergane hout als een soort van schaduwvlekken in het zand had achtergelaten. Het schip had voor zijn tijd enorme afmetingen: het was meer dan 27 meter lang, 4,5 meter breed en had in het midden een diepte van anderhalve meter[5]. Er werden geen aanwijzingen aangetroffen voor de aanwezigheid van een mast en hoewel het natuurlijk in de lijn der verwachtingen ligt dat deze, indien aanwezig, voor het tijdstip van de begraving zou zijn verwijderd, wordt wegens het ontbreken van indirecte aanwijzingen hiervoor aangenomen dat deze er nooit is geweest[6]. Waarschijnlijk ging het dan ook om een boot die geroeid moest worden. Uit de grote afmetingen bleek dat het ging om een voorwerp van bijzondere status.

Het koningsgraf

In het midden van het schip bevond zich een overdekte grafkamer met een lengte van 5,5 meter en een breedte van 4,5 meter. De kamer was ooit afgedekt geweest door een schuin dak dat in de loop der tijden echter was ingestort. In de grafkamer bevond zich een rijke inboedel aan bijgiften die aan de dode waren meegegeven. Wat echter ontbrak waren duidelijke aanwijzingen voor de aanwezigheid van een lichaam. Hoewel de bijgiften op zo'n manier in de grafkamer waren neergelegd dat ertussen nog ruimte was voor een lichaam waren er géén tastbare restanten zoals tanden of beenderresten te vinden. Eén en ander heeft dan ook geleid tot de theorie dat er zich nooit een echt lichaam in het graf heeft bevonden, maar dat het in werkelijkheid ging om een zogenaamde *cenotaaf*[7]. Het is echter evenmin uitgesloten dat de lichaamsresten door het zure zand zo grondig zijn aangetast dat ze volledig zijn vergaan. In 1967 werd specialistisch onderzoek uitgevoerd waarbij werd aangetoond dat binnen

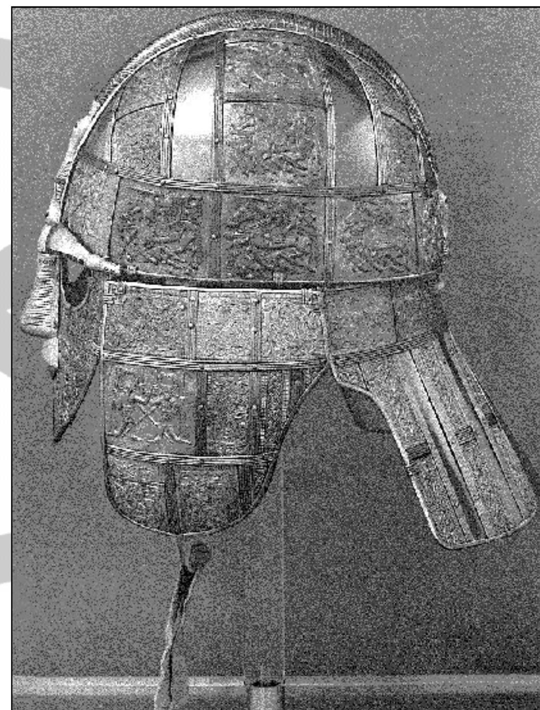
de grafkamer hogere fosfaatconcentraties aanwezig waren dan erbuiten. Dit wijst erop dat er zich binnen de grafkamer ook een bron voor al dat fosfaat moet hebben bevonden[8]. Mogelijk ging het hier dus om een menselijk lichaam, al is dat niet onomstotelijk bewezen. Dierlijke offergaven zouden er eveneens de oorzaak van kunnen vormen.

De bijgiften die in de grafkamer lagen vormden een uitzonderlijk rijke grafinventaris. Globaal genomen vielen de objecten qua functie uiteen in drie categorieën. Een deel ervan bestond uit wapentuig, bestemd voor de militaire activiteiten. In het graf was een volledige en naar verhouding uitzonderlijk uitgebreide wapenuitrusting aanwezig: een maliënkolder, een zestal speren en drie werpsperen, een zwaard, een strijdbijl, een schild en een rijkelijk met helmplaten versierde ceremoniële helm[9].

Voorstelling van dansende krijgers op één van de helmplaten.

Een tweede categorie van objecten leek duidelijk bestemd voor feestelijke activiteiten in het hiernamaals. Hiertoe behoorden een aantal met zilver versierde drinkhoorns en flessen, meerdere voorraadketels en emmers, een aantal spelstukken die deel uitmaakten van een gezelschapsspel en een lier. Opmerkelijk was ook de aanwezigheid van zilveren tafelgerei dat afkomstig was uit het oostelijke Middellandse Zeegebied. Tot de laatste categorie behoorden een aantal objecten die verwezen naar de hoge, ceremoniële status van de overledene alsook naar zijn grote rijkdom. Hiertoe behoorden onder meer een ceremoniële ijzeren standaard, een versierde geldbeurs met zevenendertig goudstukken[10], gouden sierraden en een stenen scepter met bovenaan een ijzeren ring en daarop een bronzen voorstelling van een hert.

Reconstructie van de helm van Sutton Hoo.

Verscheurd tussen Heidendom en christendom: Rædwald en Oost-Anglië

Op basis van de datering van de goudstukken in de geldbeurs wordt het graf van Sutton Hoo globaal genomen rond 625 na onze tijdrekening gesitueerd. De grote afmetingen van het schip, de buitengewoon rijke grafinventaris en vooral ook de

symbolische attributen zoals de scepter en de standaard wijzen erop dat het hier gaat om een persoon van bijzondere status, meer bepaald iemand van koninklijke afkomst. In 1940 lanceerde de historicus H.M. Chadwick dan ook de theorie dat het ging om het graf van Rædwald, de koning van de Oost-Angelen die regeerde van 599 tot 624.

De regering van Rædwald vond plaats op een cruciaal moment in de politieke en geestelijke geschiedenis van Engeland. In 597 kwam de Benedictijner monnik Augustinus samen met twaalf reisgenoten aan in het Angelsaksische koninkrijk Kent. De heerser van dat koninkrijk, Ethelbert, was getrouwd met een Frankische prinses die de christelijke geloofsovertuiging aanhing. Na een paar jaar weifelen liet Ethelbert zich uiteindelijk dopen: de kerstening van Engeland was hiermee begonnen! Ook Rædwald liet zich tijdens een bezoek aan Kent overtuigen en dopen. Bij zijn terugkeer liet hij zich volgens de christelijke kroniekschrijver Bede Venerabilis[11] echter ompraten door zijn vrouw en een aantal Heidense priesters. Rædwald was evenwel een zeer dubbelzinnige persoonlijkheid. In zijn tempel liet hij een christelijk altaar naast een heidense offerplaats oprichten. Door de nieuwe god, waarvan het aanvaarden zeer waarschijnlijk diverse voordelen bracht inzake de diplomatieke relaties met het vastenland, een plaatsje te gunnen in het Germaanse pantheon koos Rædwald voor een praktische oplossing voor de tegengestelde belangen binnen zijn koninkrijk. Zo zou hij de geschiedenis ingaan als de eerste christelijke koning van Oost-Anglië en tegelijk ook als de laatste der Heidenen.

De overgang van het Heidendom naar het christendom was een tumultueuze periode in de geschiedenis van de Angelen en Saksen op de Britse eilanden. Hoewel bepaalde historici in het verleden hebben gesteld dat het om een geleidelijk en tolerant proces zou hebben gegaan, lijkt het gros der historische feiten dit stellig tegen te spreken[12]. Na de dood van Rædwald liet diens zoon Eorpwald zich definitief tot het christendom bekeren. Hij zou deze stap echter met zijn leven bekopen toen een aantal edelen, geleid door een zekere Ricberht, hiertegen in opstand kwam en hem vermoordde. Zeer waarschijnlijk vormde de moeder-koningin ook hier de instigerende factor. Daarop volgde een periode van drie jaar waarin het koninkrijk in een toestand van totale wanorde verkeerde. Uiteindelijk werd de troon veroverd door een andere zoon van Rædwald, Sigberht, die zich tijdens zijn ballingschap in Frankrijk tot het christendom had laten bekeren. Onmiddellijk liet deze laatste diverse kloosters en scholen stichten en zijn toewijding tot het nieuwe geloof was zo groot dat hij uiteindelijk troonsafstand deed ten gunste van een familielid, genaamd Ecgric, om zichzelf terug te trekken in een klooster[13]. Maar het vuur voor het oude Germaanse geloof brandde nog sterker bij Penda, de koning van Mercië. Nadat hij al eerder om soortgelijke reden Edwin, de christelijke koning van Northumbrië, had aangevallen en omgebracht viel hij nu ook Oost-Anglië binnen en versloeg Sigberht en Ecgric, die beiden in de strijd omkwamen. Misschien niet geheel verwonderlijk, aangezien Sigberht de strijd enkel gewapend met een stok aanging.

Pas rond 640 zou het christendom ten volle kunnen enten op Engelse bodem. Dit weerhield er de Oost-Saksen evenwel niet van om nog in 665 te

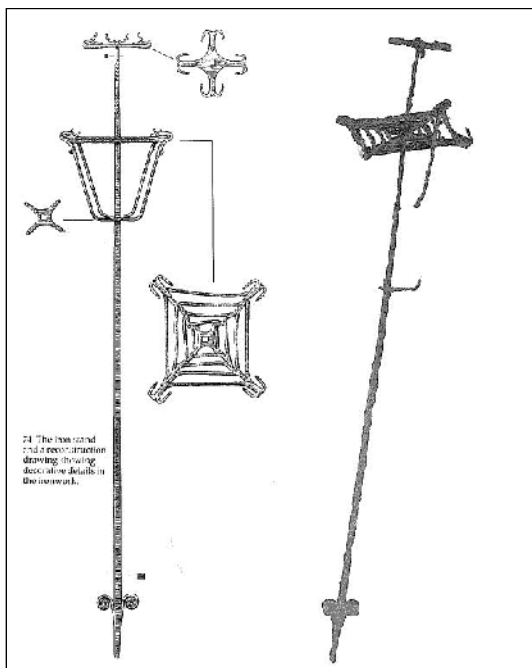
hervallen in hun oude Heidense praktijken tijdens een uitbraak van de pest. De overgangsperiode van het Heidendom naar het christendom in Engeland duurde zo uiteindelijk bijna zeventig jaar en, buiten het blikveld van de traditionele geschreven bronnen, mogelijk zelfs nog veel langer.

De scepter.

Een Heidens graf voor een "christelijke" koning?

Hoewel het nooit onomstotelijk is bewezen dat onder "Heuvel 1" het graf van Rædwald heeft gelegen vormt de datering rond 625 alvast een sterke aanwijzing in die richting. Sommigen zien in de afwezigheid van een lichaam eveneens een bewijs. Zo zou het lichaam van Rædwald, volledig in de lijn van zijn ambigue houding ten aanzien van het nieuwe geloof, in de nabijheid van een christelijke kerk zijn begraven terwijl tegelijkertijd een Heidense cenotaaf voor hem zou zijn opgericht om zo ook de oude goden tevreden te stellen en zijn plaats in het Walhalla te verzekeren[14]. Christelijke invloeden zijn in ieder geval erg schaars in het graf. De enige elementen die ondubbelzinnig als christelijk zijn te duiden zijn twee zilveren lepels met de Griekse inscripties *Paulos* en *Saulos*. Ze behoorden tot het kostbare geïmporteerde zilverwerk en de betekenis ervan werd door de gebruikers mogelijk nauwelijks begrepen. Zeer waarschijnlijk werden ze enkel meegegeven omwille van hun esthetische waarde en hadden ze verder geen symbolische functie. Over andere mogelijke christelijke invloeden in de inboedel van het graf bestaat enige discussie. Meestal gaat het over kruismotieven die worden onderscheiden in de ornamentiek van verschillende van de grafgiften, maar het daadwerkelijk christelijke karakter daarvan is erg twijfelachtig. Het kruis was in deze periode immers geenszins een exclusief christelijk symbool. Zo is bijvoorbeeld in Shropham in Norfolk een crematie-urn met kruismotief uit dezelfde periode gevonden. Lijkverbranding was echter een praktijk die door de kerk stellig werd afgekeurd, zodat het onmogelijk om een christelijk object kan gaan.

De standaard.

Daar tegenover staan de vele nadrukkelijk Heidense aspecten van het graf. De symboliek van het schip als verbinding met de sacrale wereld in de Noord-Europese voorstellingswereld kan voor het eerst worden geconstateerd op diverse Scandinavische rotsgravures uit het neolithicum, de bronstijd en de ijzertijd waaronder ook de bekende rotsgravures van Bohuslän. Tot in de middeleeuwen blijft het schip in Noordwest-Europa geassocieerd met onchristelijke riten[15]. Het oprichten van grafheuvels is een praktijk die in Noordwest-Europa eveneens voor het eerst wordt geconstateerd in het neolithicum. In de schriftelijke bronnen verschijnt de grafheuvel uiteindelijk als een exclusief Heidens ritueel. Snorri Sturluson maakt in het eerste boek van de *Heimskringla* melding van een wet die door *Odin* werd gemaakt waarin werd verordend dat alle doden samen met hun bezittingen gecremeerd moesten worden. In het geval van edelen dienden de crematieresten vervolgens onder een grafheuvel te worden begraven[16].

Een aantal objecten in de grafkamer had waarschijnlijk een ceremoniële, symbolische functie die samenhangt met het Heidense karakter van het graf. De ijzeren strijdbijl wordt door sommige auteurs geïnterpreteerd als een cultusobject[17]. De grote lengte ervan (bijna 77 cm) zou het immers ongeschikt maken voor de strijd. Het voorwerp zou dan ook meer bepaald gebruikt zijn voor het slachten van offerstieren en het gebruik zou samenhangen met de aanwezigheid van een aantal emmers en kommen in de grafkamer. De praktijk van het ritueel slachten van stieren in de Angelsaksische koninkrijken is bekend uit de schriftelijke bronnen[18]. De ceremoniële standaard diende mogelijk voor het verbranden van de ingewanden van de stier, iets wat lijkt te worden bevestigd door de voorstelling van vier gestileerde stierenhoofden aan de bovenkant. De stenen scepter met voorstellingen van mensenhoofden en een bronzen hert bovenop een ijzeren ring is een ietwat mysterieus maar duidelijk ceremonieel object. De precieze betekenis van het hert is moeilijk te ontsluieren, daar er weliswaar meerdere voorbeelden zijn van het bestaan van een hertencultus in diverse Indo-Europese culturen maar niet specifiek in het Angelsaksische gebied. De ring is mogelijk een zonnesymbool[19]. De bebaarde menselijke gezichten op de scepter worden door sommige auteurs geïnterpreteerd als voorstellingen van de god Wodan[20].

In de iconografie op de voorwerpen in de grafkamer zijn nog meer elementen die wijzen op een nadrukkelijke verering van Wodan. Op de geldbeurs bevindt zich een voorstelling in cloisonné[21] en milefiori[22] van een man die ingesloten wordt door twee wolven. De positie van de armen en handen suggereren echter geen

gevechtshouding. Het betreft hier Wodan zelf met zijn twee wolven, die in de Scandinavische bronnen *Freki* en *Geri* worden genoemd. Opmerkelijk is het feit dat vergelijkbare voorstellingen zijn aangetroffen op een zuil in een Benedictijnse kerk in Alpirsbach in het Zwarte Woud en in de Maria Laach Abdij in de Eifel. De versierde helm is gedecoreerd met verschillende helmplaten waarop oorlogstaferelen en slangenmotieven te zien zijn. Opvallend is de voorstelling van twee dansende krijgers met dierenhoofden aan de uiteinden van hun helm. Vergelijkbare helmplaten zijn eveneens bekend uit Zweden. De voorstelling doet denken aan de beschrijving van de Byzantijnse keizer Constantinus VII van een rituele oorlogsdans die de Gotische soldaten in zijn dienst uitvoerden en een verband met het *berserkir*- en *ulfhednar*-fenomeen, waarvan melding wordt gemaakt in de *Heimskringla*, ligt eveneens voor de hand. Tot de andere voorstellingen die worden geassocieerd met de verering van Wodan behoren ook een aantal paardenvoorstellingen op de schildknop die mogelijk in verband staan met diens achtbenige paard, in de Noordgermaanse bronnen *Sleipnir* genoemd.

Voorstelling van Wodan op de geldbeurs.

Conclusie

Als “Heuvel 1” in Sutton Hoo daadwerkelijk het graf van Rædwald is geweest, dan liet deze laatste zich hier duidelijk van zijn meest behoudsgezinde kant zien. Hier ligt immers een traditionele koning-krijger begraven die zijn opwachting maakt voor het Walhalla en de nodige attributen met zich meeneemt voor de strijd en voor de festiviteiten in de grote hal. De god waarop de Angelsaksische adel zich richtte was dan ook Wodan en zijn voorstelling wordt geassocieerd met verschillende van de objecten die in de grafkamer zijn aangetroffen. Een aantal van die ceremoniële objecten gunnen ons een bescheiden blik op de vorm die deze verering van Wodan aannam.

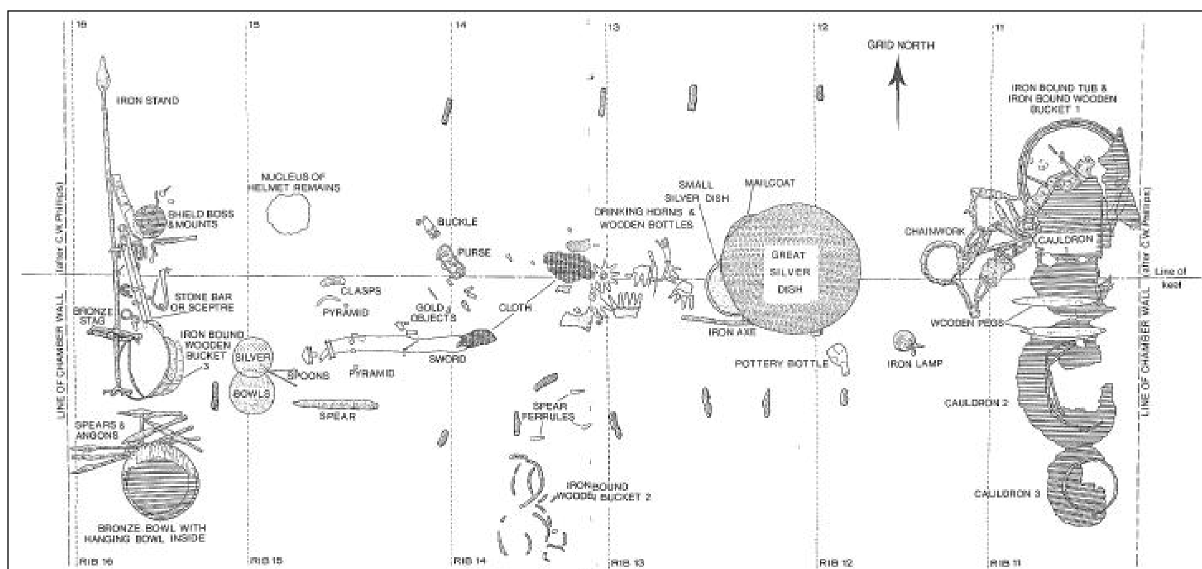
Het is echter geenszins duidelijk of Rædwald hier daadwerkelijk begraven is, als het monument al ter ere van hem werd opgetrokken. Mogelijk gaat het immers om een cenotaaf, opgericht ter zijner nagedachtenis door een Heidense fractie binnen het koninkrijk. Het echte, christelijke graf van Rædwald zou zich volgens die theorie in gewijde grond hebben bevonden. In dit opzicht vormt het graf van Sutton Hoo dan ook een ietwat dubbelzinnige getuigenis van een verwarde periode waarin koninkrijken, families en zelfs individuen werden verscheurd door de keuze tussen de traditionele goden en de nieuwe ideologie. Rædwald is in dit opzicht dan ook exemplarisch voor de gespletenheid en de ambiguïteit van de vroegmiddeleeuwse Germaanse elites inzake deze aangelegenheden. En zo markeert één van de meest prestigieuze materiële getuigenissen van het Germaanse Heidendom uit het vroegmiddeleeuwse Engeland meteen ook het moeizame einde ervan in dit gedeelte van Noordwest-Europa.

N. Krekelbergh

Bronvermelding:

- BROWN, D., *The dating of the Sutton Hoo coins.* British Archaeological Report, British Series, Oxford, 1981.
- BRUCE-MITFORD, R., *The Sutton Hoo Ship-Burial, Volume 1, excavations, background, the ship, dating and inventory.* London, 1975.
- BRUCE-MITFORD, R., *The Sutton Hoo Ship-Burial, Volume 2, arms, armour and regalia.* London, 1978.
- BRUCE-MITFORD, R., *The Sutton Hoo Ship-Burial, Volume 3, silver, hanging-bowls, drinking-vessels, containers, musical instrument, textiles, minor objects.* London, 1983.
- CARVER, M. (red.), *The Age of Sutton Hoo.* Woodbridge, 1992.
- COLGRAVE, B. & MYNORS, R.A.B. (red.), *Bede's Ecclesiastical History of the English People.* Oxford, 1969.
- EVANS, A.C., *The Sutton Hoo Ship Burial*. London, 1986.
- STORMS, G., *The Sutton Hoo Ship Burial: an interpretation. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, jaargang 28, 1978, pp. 309-344.
- STURLUSON, S., *Heimskringla or the Chronicle of the Kings of Norway.* Geraadpleegd in Zomermaand 2008 via http://omacl.org/Heimskringla.

Plattegrond van de grafkamer en de ligging van de verschillende bijgiften.

1) Globaal genomen de periode tussen 300 en 700 na onze tijdrekening.
2) De duidelijke tekenen van verstoring aan de westkant van "Heuvel 1" waren voor Brown een reden geweest om de heuvel niet op te graven in 1938 maar zich te concentreren op drie kleinere heuvels.
3) Doorheen het heuvellichaam was een schacht gegraven waarin zich scherven van een kruik uit de zestiende / zeventiende eeuw bevonden. Deze schacht was echter op de verkeerde locatie gegraven en miste de grafkamer op enkele decimeters na. Omdat een deel van de heuvel in de loop van de middeleeuwen omgeploegd was kwam het midden van de heuvel niet meer overeen met het oorspronkelijke centrum, hetgeen de grafschenners kennelijk op het verkeerde been had gezet. Bij gebrek aan resultaat hebben ze hun poging dan ook uiteindelijk gestaakt.
4) Ditzelfde was ook het geval in Snape.
5) Ter vergelijking: het befaamde vikingschip van Oseberg was 5 meter breed en 'slechts' 22 meter lang.
6) Bij een tiende-eeuws schip dat werd aangetroffen in het Deense Ladby werden bijvoorbeeld vier bevestigingsringen aangetroffen die een indicatie vormen dat het schip ooit een vierkant zeil heeft gehad. In Sutton Hoo ontbreken dergelijke indirecte aanwijzingen.

7) Een grafmonument dat wordt opgericht ter nagedachtenis aan overledenen van wie het stoffelijk overschot elders verkeert of onvindbaar is.
8) Fosfaat is afkomstig van organische stof, zoals mest of lichamen.
9) De helm van Sutton Hoo is wellicht één van de meest bekende vondsten uit de tijd. Een gereconstrueerde versie komt vaak terug in documentaires en populaire media zoals films, illustraties van platenhoezen en op het internet.
10) De goudstukken waren afkomstig uit het Frankische Rijk en geslagen tussen 575 en 625 sinds het begin van onze jaartelling.
11) Bede Venerabilis (673-735), Benedictijner monnik en kroniekschrijver, bekend wegens zijn vierhonderd bladzijden tellende geschiedenis van Engeland: *Historia ecclesiastica gentis Anglorum.*
12) Rupert Bruce-Mitford is van mening dat het hier ging om een tolerant proces. Dergelijke veronderstellingen zijn mede gebaseerd op zaken zoals het schijnbare coëxisteren van een christelijk en een Heidens altaar in dezelfde tempel.
13) De precieze relatie van Ecgric tot Sigberht is niet bekend. Bede omschrijft hem als "*a cognatu suo*".
14) G. Storms, 1978, p. 342.
15) Zo maakt een kroniek uit St.-Truiden (*Gesta abbatum Trudonensium*) in 1133 nog melding van de weerzin die het passeren van een scheepsprocessie van het Duitse Inden naar Tongeren opwekt bij de christelijke autoriteiten.
16) Ynglingasaga, hoofdstuk 8.
17) G. Storms, 1978, pp. 319-323.
18) Bede Venerabilis maakt melding van een brief van paus Gregorius aan de abt Mellitus uit 601 waarin melding wordt gemaakt van de praktijk van het slachten van ossen of stieren.
19) Vergelijkbare standaarden met voorstellingen van herten in combinatie met zonnesymboliek zijn bekend uit het Hittitische gebied in Anatolië.
20) G. Storms, 1978, pp. 327-329.
21) Een techniek van emailleren, waarbij gebruik wordt gemaakt van een plaat waarop (edel)metaaldraden zijn gelast die vakjes (in elke gewenste vorm) vormen; deze vakjes zijn met email opgevuld.
22) Een techniek van glasbewerking waarbij kleurrijke decoratieve patronen worden gegenereerd.